

МАРИЯ ДАМЯНОВА (Велико Търново)
КЪМ ВЪПРОСА ЗА МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО
НА ТЕОДОСИЕВИЯ МАНАСТИР

Произведенията на средновековната ни литература са ценен извор за българската история. Към сведенията, кодирани в тях, често се проявява резервираност или се смятат за недостоверни. Причините за това са обясними, като се има предвид спецификата на агиографския и панегиричния жанр, предопределяща отсъствието на пряка фактологичност в житията и похвалните слова. Събитийността се подчинява на идейното съдържание на творбите, а фактите се излагат според художествените принципи, по които са изградени. След внимателен и прецизен анализ обаче много пъти се оказва, че сведенията в тях са достоверни и намират потвърждение и в други източници.

Предмет на това проучване са няколко момента от две жития и едно похвално слово, които имат отношение към въпроса за дейността на Теодосий Търновски и местоположението на неговия манастир, които са пренебрегнати от изследвачите на българската история и литература. Калистовите жития на Григорий Синаит¹ и Теодосий Търновски², както и „Похвалното слово за Евтимий“³ от Григорий Цамблак многократно са били обект на проучване като извор за българската история. Внимателният прочит на тези съчинения обаче подлага на съмнение приеманото за неоспоримо твърдение, че манастирът на Теодосий Търновски се е намирал в Килифарево. Основания за това твърдение е сведението, че местността, в която Теодосий построил своя скит, се нарича Кефаларево (никъде не се казва Килифарево, а фонетични основания за подобна метатеза в български език не съществуват), че днешното Килифарево е в близост до престолния Търновград, че там се откриват останки от средновековни постройки, приемани безрезервно като следи от Теодосиевия манастир, но без достатъчно доказателства за това, че днес там има манастир, който, кой знае защо, не е построен според традициите върху основите на стария манастир, а е в подножието на хълма, върху който са следите от старите строежи.

¹ Житие на Григорий Синаит. Преписът е от Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. Беше ми предоставен от Д. Кенанов, за което му благодаря.

² В. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие. — СбНУНК, 1904, 20, 1—41.

³ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

Теодосий Търновски е ярка и интересна личност от нашето Средновековие, която многократно е била обект на научни спорове. Винаги името му се свързва с името и дейността на друга видна личност от българската история — цар Иван-Александър — последния от българските владетели, издигнали териториално, културно и духовно българската държава през XIV в.

Не подлежат на съмнение приетите мнения, че Теодосий лично е познавал царя и се е ползвал от неговото уважение и благоволение, за което свидетелствува Калист в Житието на Теодосий Търновски (по-нататък за удобство само ЖТТ)⁴. Калист пише Теодосиевото житие от позицията на авторовото присъствие като съученик и приятел, като патриарх и човек, който знае точно фактите и ги излага непредубедено. Твърдението, че родно място на Теодосий е горният Ерусалим, е топос, но не така се възприема твърдението на Калист от първо лице, че се е опитал да узнае от какъв род произлиза и кое е родното му място, но той старателно потулва всичко. Заслужава повече внимание она момент от житието, в който се описва второто посещение на Теодосий с прошение при Иван-Александър. „Един благороден мъж из сред прочутите и славните изпитва голяма и давнашна любов към блажения и е привързан към него с безрезервна близост и сърдечност.“ Това е немаловажно сведение за средата, в която Теодосий е бил познат отдавна. И по това, колко пристрастен е бил царят към съдбата на този мъж, който заплашва, че „ще се убие или хвърли отнякъде“, ако не бъде пуснат с Теодосий, можем да съдим, че става въпрос за човек с благородно (ако не царско!) потекло (по-нататък Теодосий нито за момент не оставя Роман без грижите и вниманието си, за да го постави в края на живота си и наследник на обителта си при заминаването за Цариград). Това е важно, защото мисиите на Теодосий през целия му живот са били свързани с царя, със сигурността на църквата и държавата. Тези съждения са по повод пътуванията на Теодосий по царските манастири в Бдин, Арчар, Търновската лавра „Света богородица“, Червен и манастира Епикернев в Сливенската планина. Доводът на Калист, че той през този период израства в благочестието и възмъжава духом, е по-скоро прием на житиеписец. Може би на царя е било нужно да знае какво е състоянието на църковната институция в различните краища на царството? Тогава може да се погледне по нов начин и на поселването на Теодосий в Парорие (в превод означава „пограничие“, т. е. място нъкоје, нже по сръдъкъ гръкъ и възгарь, нже и Пароріе зовомо мѣсть — ЖТТ, с. 12). Известно е, че Иван-Александър завоюва за България територии, възвръща градовете между Тунджа и Черно море (без Месемврия). И когато в житията се говори за Парорие, това е форма мн. ч. вин. п. от гръцкото Парабρία и в превод е „пограничия“. Точно за пограничните райони на българската държава през XIV в. се говори в двете жития и в похвалното слово и за това има важна политическа причина. Едва ли случайно Иван-Александър откликва толкова благосклонно на искането на Синаит и Теодосий и построява манастир в Парорие. Възврънатите територии се нуждаят от политическо, културно и духовно укрепване, а царят е отличен политик, културен и умен владетел. Той подкрепя не исихазма като философско-естетическо и религиозно учение, а използва повода, за да засили царското влияние и българската култура по тези земи. И тук е тенденциозно житието на Калист за Синаит (по-нататък само ЖГС), в което се преувеличават заслугите му за поселва-

⁴ Преводите на откъси от двете жития и похвалното слово са мои.

нето на Парорийската пустиня. Всъщност царят чрез Теодосий строи обителта, но едва ли трябва да очакваме подобно признание от гърка Калист.

За това, че Теодосий не е случайна личност и че Синаит е знаел това точно, свидетелствува и твърдението на житиеписеца, че скоро след поселването му в Парорие Синаит започва да го учи не **тѣхнѣ въводное и обычное житіе, нъ и дѣятельное и внѣдательное** (ЖТТ, с. 13). Теодосий получава правото да „безмълвствува“ в отделна килия, след което той пътува до Търново, Сливен и Атон, откъдето „като трудолюбива пчела събира със старание отвсякъде всичко, писано за деянието и видението“. Този факт е важен и по-късно намира логическо обяснение в преводаческата и книжовно-преписваческата дейност, която се развива в Теодосиевия скит. И ако любовта му към пустинножителството бе толкова голяма, както твърди житиеписецът, едва ли Теодосий би отказал да стане игумен на Синаитовия манастир след неговата смърт. Смело е да се твърди, че той може би е изпълнявал предварително поставена мисия, но действията му по-късно дават право за това. Заедно с Роман отива в Емонската планина близо до Несебър (ЖТТ, 17): **съ нмѣ отиде въ нже влнзѣ Несебра прнлежещю горю Емонускою Еуѣнпонта**, където известно време „безмълвствуват“. Прогонени от „убийци и кръвопийци“, двамата започват да търсят „старателно безопасно място, недостъпно за разбойници, при това и под царска закрила (!!!), страховито и от зли мъж ненападано“ (ЖТТ, 17). Когато намират подобно място, **оставаше оубѣ място ино прѣидоше оубѣ къ црю вѣдома о въсьмѣ того твореть** (с. 17).

Това е първият момент от ЖТТ, който поражда съмнения за мястото, където Теодосий построява манастира си. Защото царят, „приел молбата им, едно, заради голямата предишна любов към Теодосий, второ, понеже желае да се наслаждава на чести поучения, отиде там. Тази планина се намира на голямо разстояние от царстващия град Търново, Кефаларево се нарича. Там съграждат колиби (килии)“ (ЖТТ, 17).

В този откъс има две особено важни сведения: местността Кефаларево е в планина, която е много далече от Търново. Основателно можем да направим и извода, че тя ще да е била непозната за царя, щом той е оставил царските дела и е отишъл сам да види и одобри мястото за поселение (а той може би е знаел, че и се търси подобно място и е било нужно царското му одобрение и благоволение?).

Не можем да твърдим дори при явно пристрастие, че Килифарево е това далечно и пустинно място в планина, която е безопасна, непроходима дори за разбойници. А и едва ли царят не познава околностите на престолнината си, та да е нужно да отиде там и даде одобрението си. Там се стичат над 50 иноци от различни места и превръщат пустинята в град, както твърди житиеписецът. Всъщност Теодосий вероятно построява малък манастирски скрипторий, защото Калист описва дейността на дивния Дионисий, който **въ писани прѣмодѣрь бжтвное писаніе обою языкоу грѣчьское же и словенское**

на языцѣ носе въ разоумѣ глѣбокъ . . . нмѣше же и дарѣ ѿ ба ѿ еллинскаго на словенскын прѣлагати езикъ хытрѣ же и чюднѣ . . . и мно-

гы кннгы прѣложнѣ црковное оукрашѣ состояніе (ЖТТ, 18).

Но премъдрият Теодосий, недоволен от постигнатото, събира все нови и нови иноци от различни места. „И както светлите звезди по небесната твърд, така и онези добродетелни отци осветяваха оня дивен скит.“ Всъщност Тео-

досий поставя началото на оная ярка преводаческа дейност, която Евтимий ще доведе докрай.

Силата и авторитетът на Теодосий ще са били големи, щом успява да изтръгне, т. е. сътворитн от сръды зловредната ерес на Теодорит, а царят като благодарност, „поради преголямата любов, привързаност и вяра“ построява кула и църква, за да се „извършват там божествени служби“ (ЖТТ, 19). И когато Теодосий „се укрепва в планината, в мястото, наречено Кефаларево, слух се понася по-бързо от най-бързата птица, облитайки навсякъде, разпространявайки се не само сред българския род. Стичат се при него сърби, угри, власи, но най-много от всички пък тези, които живееха около Месемврия, възжелали иноческо житие, както се казва, както елени водни извори по жътвено време“ (ЖТТ, 23).

За втори път се споменава Месемврия и пак във връзка с местонахождението на Теодосиевия манастир. Ако той беше в Килифарево, по силата на каква логика ще се споменат иноците от околностите точно на Месемврия, които се стичат при преподобния Теодосий?

Има още един момент в житието на Теодосий, в който се подчертава, че манастирът се е намирал твърде далече от Търново. Когато „измаилтанският род разорява цяла Македония“ (така се нарича по това време Тракия), Теодосий се завръща отново в Търново. И царят, „заради премногото му добродетели, не пожела да го пусне далече“. Тогава именно той поселва Теодосий на 20 поприща от Търново (това отговаря приблизително на 3,5 км) в безопасна пещера, като построява там и обител с църква и много килии. Там се събират множество иноци. Макар и построено по всички правила на агиографския жанр, житието съдържа още едни интересни податки за отдалечеността на манастира от Търново. Вярно е, че изразът „когато . . . се разнесе, за това чу и . . .“ е топос, но Теодосий дочува за ересите и злините, които се налага „да посича из корен“, винаги твърде късно, когато те са се разпространили много. Едва ли недалечното Килифарево е било такава пустиня (нека не забравяме, че то е на Ханнбоазкия път от едната страна и на пътя за Елена — от другата!), та вестта за новопоявилите се ереси да достига толкова трудно до Теодосий!

Важен и интересен е и въпросът за ръкописите, по които има указание и свидетелство, че са писани в Парорие⁵. Никъде в ЖГС няма сведение, че в манастира му са преписвали или превеждали книги. Единствено в житието на Ромил Видински⁶ се казва, че старецът го изпратил да поиска книга от друг старец, но това не е доказателство за каквато и да било книжовна дейност. За скита на Теодосий имаме достатъчно сведения дори само от Калист, че там се е развивала оживена културно-книжовна дейност. Ако допуснем, че скитът на Теодосий е бил някъде в пограничните райони (по това време границата с Византия започва от Месемврия, околностите и включва земите между Тунджа и Черно море), то обяснимо е защо се намират ръкописи, по които се четат приписки, че книгата е писана в Парорие.

Всички тези съждения биха били самоцелни, ако не се подкрепяха от важните сведения, които се съдържат в Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак. Разполагаме със свидетелството на българин за дейността на Теодосий, при това, както се счита, от Търново. Не може да не се приемат за достоверни сведенията, кодирани в текста на словото, защото те потвърждават казаното от Калист, но с безпристрастността на българин,

⁵ На дискусията за локализирането на Синаитовия манастир в Парория н. с. Елена Коцева съобщи за тези ръкописи. Работата ѝ е под печат.

⁶ П. А. Сырку. Житие преподобнаго Ромила. СПб., 1900.

остатн гърци. 6. Н много оубо блаженный Теодосіе, сего же чуднын Ев-
ѣміе прѣемникъ житіюу н матѣвъ бѣше.

12.1. Теодосий е този: 2. който, бидейки ревнител на добродетелите, пръв насели оная дълбока пустиня и я направи убежище на хора (пустинята), която преди, поради пустошта, бе непроходима по-скоро за бесове, отколкото за хора; 3. който, като прие този велик църковен стълб още много млад, чрез млякото на благочестието и наставленията за борбите на разума го направи свършен мъж и орган на духа; 4. който го представи на издирващия такива мъже — наследи истинното правило на умното житие на оня Синайски и велик в боговидението Григорий; 5. който направи чрез строгия устав на разума Парорийските планини да не отстъпват по нищо на Синайските. На оня, прочее, приемник на житието и молитвата беше блаженият Теодосий, а на този — чудният Евтимий.

В текста се съдържат важни сведения за това, че става дума за превръщането на пограничните планини в съперничеши на Синайските. Едва ли това сравнение е случайно, едва ли само манастирът на Григорий Синаит дава достатъчно основание на Цамблак за подобна съпоставка: Синай е прославен точно с книжовната дейност, развивана в неговите манастири (за това можем да съдим и по малкото, достигнало до нас). Епохата на Иван-Александър в книжовно-просветно и културно отношение е един втори Златен век за България. И тук Цамблак наред с литературната създава може би историческа алузия за културния разцвет на Търновска България. Ако някой би оспорил твърдението, че Теодосий пръв поселва дълбоката пустош на пограничните райони, нека не забравяме, че пише българин и пише реално и обективно: Кой друг, ако не Теодосий чрез благоволениято (а вероятно и повелята) на Иван-Александър построява обителта на Григорий Синаит и скита-скрипторий, превърнат от него в книжовен и културен център? В текста има и друг интересен момент, който обаче може да се тълкува в рамките на предположенията: на кого е представил Теодосий Евтимий, т. е. кой е бил издирващият такива „свършени и добродетелни“ мъже? Може би на царя? Тогава можем да си обясним и как Евтимий заема висок църковен сан, ако приемем, че е бил препоръчан от Теодосий (знаем какво уважение и доверие храни царят към него).

Заслужават внимание и някои чисто филологически проблеми, свързани с установяването на точното местонахождение на Теодосиевия манастир. Става въпрос за топонима Кефаларево. Той може да се приеме за Килифарево само ако имаме основание да считаме, че е настъпила фонетична промяна на групите *-ефала-* до *-илифа-*. Тук дори не става въпрос за метатеза, а за значима промяна, която при това писмено не е регистрирана. В преписа на житието и на двете места стои Кефаларево. Етимологията на Килифарево е неясна, докато Кефаларево отвежда към две възможности да се изведе етимологията му: 1. От „кефал“ (риба) — ако се допусне, че местността е около Месемврия, това е обяснимо; 2. от *κεφαλῆς*, което на гръцки може да означава „капител“, „глава на извор“. Топонимията може да помогне при разработването на този въпрос, защото съхранява много често старинните названия в райони с билингвизъм (както можем да допуснем например за погранични райони, които често са менели владетелите си).

Има още един логически довод против общоприетото твърдение, че манастирът е бил в Килифарево. Не можем да приемем за правдоподобно измислянето да разорят областта на двадесетина километра от престолния град и царят, останал спокоен, да носи в скута си пясък начело на болярите си, за да строи стълба към стръмната пещера на Теодосий, без да реагира

на агарянските набези. По това време точно пограничните райони са арена на сражения, в които участвуват и османлиите при междуособните войни във Византия.

Разсъжденията върху отделни моменти от средновековните ни литературни съчинения не претендират за неоспоримост. Напротив, едно ново, внимателно четене на текстовете ще донесе неминуемо нови сведения или ще предизвика нови оценки по вече проучени моменти и факти в тях. Безспорно е едно: литературните творби на Средновековието са важен и ценен източник за българската история. Нужно е също да се обединят усилията на историци, археолози, литератори и езиковеди, за да се проучат недостатъчно добре изследвани текстове. Историята ни все още има въпроси, на които не е отговорила и на които предстои да отговори.